

П'ЄР БОННЕШЕР

МІСЦЕ СВЯЩЕННОГО ГАЮ (ALSOS)
У МАНТИЧНИХ РИТУАЛАХ ГРЕЦІЇ*

Що таке грецький священний гай?

Грецьке поняття “священного гаю”, *alsos*, якщо його розглядати в сучасних категоріях, виявляється на диво обтічним.¹ Теоретично *alsos* мав би відрізнятися від дикого лісу (*hyle*), від квіткового й овочевого городу (*kepos*), від виноградника (*ampelon*) і садка (*orchatos*). Та коли ми захочемо розмежувати ці концепти, то взаємні накладки будуть настільки значними, що чітке розрізнення виявиться неможливим. Лише декілька візантійських лексикографів пробували визначити, що таке грецький *alsos*, але висновки їхні, виведені не так із дійсного знання, як з дедуктивного розумування, є вельми непевними. З-поміж латинян, граматик Сервій точно окреслив, чим є *lucus* – латинський еквівалент *alsos*: «*lucus* – це група дерев релігійного характеру, *nemus* – добре доглянуте групування дерев, тоді як *silva* – гущавина, яку не доглядають». Однак це визначення підходить тільки до окремих випадків, та й то нецілковито.²

Мало того – античні автори слів не підбирали: одне і те ж місце часом зветься *alsos*, а часом – ні. [...] У більшості літературних описів, почавши від Гомерового, слово *alsos* не вживається. Тільки Софокл у кількарядковому відступі та Евріпід у п'єсі, дія якої відбувається в *also*³, вживають це слово. У ще одній п'єсі, “Іфігенія в Тавриді”, Евріпід говорить тільки про “узбережжя” та “долини” Авліді.³ Щодо Павсанія, який присвячує кілька рядків святилищу, то він говорить про храм (*naos*), про дві статуї Артеміди, про джерело в тіні платана і гайок плодоносних пальм перед храмом – без згадки про *alsos*. У Павсанія⁴, як в усіх античних авторів, повно описових скарбів, та немало й замовчувань, а його принцип відбору – якщо такий є і якщо він у нього постійний – відстежити годі. Крім того, *alsos* – це така тендітна реальність, яку легко знищити, спустошити чи занедбати. Тому гаї, що свого часу були знамениті,

іноді впадали в неславу, а поетів, що колись їх оспівували, прозивали лицемірами або брехунами.⁵

Щоб зменшити небезпеку кривотлумачень, обмежуємося саме до *alse*, і то в релігійному контексті.⁶ Там, де джерела мовчать про священні гаї, не передбачаємо, що їх там немає; так само не передбачаємо, що вони є, якщо вони не названі священними. На жаль, археологічні дані тільки розчаровують, бо культуру ландшафту [landscaping] важко відстежити, і оскільки вона лиш останнім часом почала привертати увагу, то вже пізно шукати її у головних місцях поклоніння, розкопаних давно тому. Та й насаджений ландшафт у певних священних місцях (наприклад, біля храму Гефеста в Афінах) інтерпретувати непросто, позаяк

* Bonnechère, Pierre. *The Place of the Sacred Grove (Alsos) in the Mantic Rituals of Greece*. Інтернетна публікація; подається у скороченні з дозволу автора. Переклала з англійської Марія Габлевич.

¹ Найкращі і єдині дослідження на тему: Birge, Darice Elizabeth. *Sacred Groves in the Ancient Greek World*. – Ann Arbor, 1982; її ж, *Sacred Groves and the Nature of Apollo // Apollo: Origins and Influences* / Ed. Jon Solomon. – Tuscan; London, 1994. – P. 9-19; її ж, *Trees in the Landscape of Pausanias' Periegesis // Placing the Gods* / Ed. Susan Alcock & Robin Osborne. – Oxford, 1994. – P. 231-45. Проблема, однак, ще далеко не з'ясована. Див. також: *Les bois sacrés: Actes du colloque international* / Ed. Olivier de Cazanove & John Scheid. – Naples, 1993.

² Напр., Hsch. та *Suda*, s.v. *alse*; Schol. Pind., *Ol.* 3.18; 10.45. Serv. у Verg. *Aen.* 1.310: Scheid, John. ‘*Lucus, nemus: Qu'est-ce qu'un bois acre?*’ // *Les bois sacrés*, 18-20; Coarelli, Filippo. *I luci del Lazio: La documentazione archeologica // Les bois sacrés*, 46-52.

³ Hom. *Il.* II 303-29; Soph. *El.* 563-69; Eur., *IA* 185-87, 420-23, 1461-63, 1543-50 (*alsos* і *leimon*); IT 5-9, 215, 1082-83. Софокл орієнтувався на “Кипріаду”, в уривку з якої, що його наводить Прокл, описане полювання Агамемнона, але не *alsos* (135-43, Séveryns). *Idem* у Schol. Eur., *Or.* 658. Такі невизначеності трапляються часто: Her., II 138.1-4; Ael., *NA* 11.3, і т.д.

⁴ IX 19.6-8.

⁵ Strabo, VII 13.19; Schol. Pind., *Ol.* 3.31b.

⁶ Що й маємо десь у 90-95% випадків. Винятки зазначені у примітках: «*alsos* не згаданий».

ми мало коли знаємо, як греки назвали б цей сад: *alsos*, *kepos*, *orchatos* чи ще якось.⁷ На сьогодні археологія може похвалитися єдиним певним відкриттям священного гаю – в Немеї. Те, що було назване в літературному першоджерелі *alsos*’ом, було насажене у IV-V ст. до Р.Хр. чи й раніше: на південному боці храму Зевса відкрили двадцять три кам’яні кадовби, витесані зі скелі, в яких знайшли овуглене коріння кипарисових (чи, може, в’язових) дерев. Археологи наново обсадили це місце, повернувши йому первісний вигляд (вони орієнтувалися на опис Павсанія, який говорив про кипарисові дерева у II ст. після Р.Хр.). Святилище Аполлона на північному узбережжі Кіпру має *alsos*, що підтвердили й розкопки, та відновити його виявилось неможливим.⁸ У багатьох інших місцях, від неолітичних до історичних часів, тепер розпочали палеоботанічні дослідження, та їхні результати усе ще попереду.⁹

Ту саму проблему точності означення маємо з винятково рідкісними зображеннями рослинності на грецьких вазах¹⁰ і навіть з пейзажними зображеннями гаїв чи садів в еллінському настінному живописі.¹¹ І накінець, ми не взяли до уваги походження священних гаїв: свідчення, літературні та археологічні, аж ніяк не дають нам певних даних, що б хто не твердив останнім часом.¹²

Як виглядає alsos?

Alsos, подібно як *temenos*, — це присвячена богам місцина з насаженнями, хай іноді й поодинокими.¹³ Він не піддається окресленню ні за географічним розташуванням, ні за формою: нам відомі *alse* у місті, у фортечних укріпленнях, у сільській місцевості, в горах, і навіть у лісах.¹⁴ Вони можуть складатися з багатьох чи тільки з кількох дерев, диких чи посаджених, бути з

⁷ Thompson, Doroty B. *The Gardens of Hephaistos // Hesperia*. – 1937. – Vol. 6. – P. 396-425.

⁸ Немея: *Alsos*: Eur., *HF* 359-60; Pind., *Nem.* 2.2-5, etc. Також Paus., II.15.2-3; Philostr., *VA* 3.6; Stat., *Silv.* V 3.47-52; Theoc., *Id.* 25.167-9. Розкопки: Birge, Darice E.; Kraynack, Lynn H.; Miller, Stephen G. *Excavations at Nemea: Topographical and Architectural Studies; The Sacred Square, the*

Xenon, and the Bath. – Berkeley; Los Angeles; London, 1992. – P. 85-98. Куріон: Birge, *Sacred Groves*, 78-86; Dietrich, Bernard C. *The Sanctuary of Apollo at Kourion // The Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion / Ed. Diana Buitron-Oliver*. – Jonsered, 1996. – P. 17-39. Ще деякі непрямі дані див. у вид.: Birge, *Sacred Groves*, p.72-8, 93-6; Carroll-Spillecke, Maureen. *Kepos: Der antike griechische Garten*. – Munich, 1989. – P. 34-8 (Rhodos), 57-8.

⁹ Калаподі (Ахея), Тиринф (Ароліда), Кіклади, Сагаласс, загалом див.: Kroll, John H. *Agriculture and Arboriculture in Mainland Greece at the Beginning of the first Millenium BC // Pallas*. – 2000. – Vol. 52. – P. 61-8, з бібліографією.

¹⁰ Огляд проблеми див.: Halm-Tisserant, Monique. *Le paysage sacré dans la peinture de vases grecques // Ktuma*. – 1999. – Vol. 24. – P. 243-50. На червонофігурній макронській чаші, наприклад (ARV, 460, 20), показано два високі дерева поруч вітваря, що вочевидь служать вказівкою на зелене оточення (pl.III 4). Та чи йдеться про *alsos*? Див. також: Seibert G. *Imaginaire et image de la grotte dans la Grèce archaïque et classique // Nature et paysage*. / Ed. G.Seibert. – Paris, 1996. – P. 47-57. Hurwit, Jeffrey. *The Representation of Nature in Early greek Art // The Perspectives in Early Greek Art / Ed. Diana Buitron-Oliver*. – Washington, D.C., 1991. – P. 32-62.

¹¹ Поп. Grimal, Pierre. *Les jardins romains*. – Paris, 1984. – P. 93-100, та Rouveret, Agnes. *Histoire et imaginaire de la peinture ancienne*. – Rome, 1989. – P. 301-31.

¹² Polignac, François de. *La naissance de la cité grecque*. – Paris, 1995. – P. 32-7, слідом за: Morris, Ian. *Burial and Ancient Society*. – Cambridge, 1987. – P. 189-92, та його ж, *Attitudes towards Death in Archaic Greece // Cléant*. – 1989. – Vol. 8. – P. 317-8. Протилежна точка зору, з доброю аргументацією: Sourvinou-Inwood, Christiane. *Early Sanctuaries, the Eighth Century and Ritual Space // Greek Sanctuaries: New Approaches / Ed. Nanno Marinatos and Robin Hägg*. – London; New York, 1993. – P. 1-17.

¹³ Paus., II 11.4: вітвар, присвячений Долям [Fates], стоїть «у незарослій частині священного лісу»; те ж саме у IX 24.5 та IX 39.4.

¹⁴ Наприклад, місто: Paus., IX 22.5 (Антедон); акрополь: Pind., fr.122 Snell-Maeler (Корінф; поп.: Pirenne-Delforge, Vinciane. *L'Aphrodite grecque*. – Athens-Liège, 1994. – P. 100-27); сільська місцевість (Авліда; див. вище, прим.3); Dio Chrys., *Or.* 1.52-5, Livy, XXIV 3.3-7, Nonn., *Dion.* 44.84-102. В загальному: Jacob, Christian. *Paysage et bois sacré: Alsos dans la Périégèse de la Grèce de Pausanias // Les bois sacrés*. – P. 32-4.

квітами чи без, великої чи меншої площі, естетично дуже чи не дуже цікавими.¹⁵ Густа зелень і тінь прохолоди фігурує в більшості описів і від самих початків грецької історії й літератури є і часткою дійсності, і топосом. Єдиною незмінною рисою є джерело. Це тому, що дерева в Греції не можуть рости без цілолітнього забезпечення водою. Звідси залюбленість греків у їхні гаї: соковитий заріст посеред висушеної сонцем, одноманітної околиці не міг не вабити вражене подивом око.¹⁶ З одного погляду на історію аттичного ландшафту видно, що зелені місцини в античності річ така ж незвична, як і сьогодні, – мабуть, тому їх і вважали богообраними.¹⁷ Привабливість *alse* аж ніяк не є їх визначальною рисою. Крім того, в античності не бачили різниці між практичним та естетичним: в священних гаях, як і в садах, можуть рости плодоносні або безплідні дерева, або одні й другі, але в будь-якому випадку – хто може опертися естетичній привабі саду, що спершу цвіте й дарує тінь, потім милує око різнобарв'ям плодів, будучи при тому вельми економічно корисним? Так, в *Odyssey* (VI 291-3) Гомер описує *alsos* із джерелом, гаєм у цвіту і тополями, присвячений Афіні, та в ньому є ще й один із царських виноградників. Важко уявити собі сад плодоносніший, ніж сади Алкіноя (VII 112-32), але Одиссея захоплює і досконалість їхніх обрисів.¹⁸ Сад, що його описав Лонг через декілька століть після Гомера, все ще славний красою і чудесною плодючістю.¹⁹

Природу можна урізноманітнити людськими руками, додавши речі як прості, так і особливо тонко опрацьовані: огорожу, вівтар, статую, надгробок, якусь природну диковинку з написом (легендою), або цілий храм, насадження усіх можливих видів, культовий ансамбль, чи й усе разом. *Alse* – окремі явища, чітко окреслені в просторі різними типами *periboloi*: живою огорожею, межовими каменями, кам'яним підмурівком, а в одному випадку навіть фортечною стіною. Сам їх вигляд вимагає поважного ставлення – чи то через особливі дерева, чи через легенди, які про них оповідають, чи через приємне враження, яке справляє пейзаж з розмаїтою, але гармонійною рослинністю. Позаяк майже всі *alse* присвячені богам, не буде перебільшенням висновок, що в цей спосіб у деревах і в джерелі являє себе божественне.

Священний гай, отже, мусив бути частиною ландшафту, яка в очах греків була безпосередньо наділена релігійним значенням, – іноді нечітко окреслений, але завжди реальний, він міг існувати незалежно або пов'язуватися з якимсь іншим місцем культу.²⁰ Платонів текст чудово демонструє взаємодоповнюваність води, дерев і людьми творених оздоб у святих місцях: людина здобить

¹⁵ Дикі: Soph., *OC*, і далі; Plato, *Leg.* 625bc (не певне); Paus., VII 37.10. Культивовані: Paus., IX 24.4; Strabo, XVII 1.10. Дикі й культивовані разом: Xen., *An.* V 3.12; Philostr., *Her.*, 54.2-3. Насадження засвідчені уже в класичному періоді: Кімон засадив афінську агору та *alsos* Академії (Plut., *Cim.* 13.7); водопровід, 475-450 до Р.Хр., підтверджує це: Camp, John McK. *The Athenian Agora*. – London, 1986. – P. 72-3. Розміри: Paus., VIII 31.5 або IX 24.5, про мініатюрні священні гайки; Diod. Sic., V 42.6-43.3, 44.5; Strabo, V 3.8, XVI 2.6: гай Дафни в Антіоку (14 км в периметрі). Естетика: Callim., *Hymn.* 6.25-60 (Дотіон); *Orphic Argonautica*, 907-33; Paus., I 21.7, etc. Естетичне оздоблення – вочевидь явище не пізніше: пор. Sappho, fr.2.

¹⁶ Aesch., fr. 103, 146 Radt; Hom., *Od.* XX 276-78; *Hymn. Hom. Ven.* 18-20; Stesichorus, fr. S.17; Thgn., 2.1249-52; згодом: Achilles Tatius, I 2.3; Callim., *Hymn.* 6.25-30; Nonn., *Dion.* 21.326-38; Paus., IV 33.4, VIII 41.4-6; Sozom., *Hist. Eccl.* V 19.5, etc.

¹⁷ Rackham, Oliver. *Le paysage antique // La cité grecque d'Homère à Alexandre* / Ed. Oswyn Murray, Simon Price, trans. Franz Regnot. – Paris, 1992 (Engl. ed. 1990). – P. 107-37.

¹⁸ Проблеми семантичного розвитку давньогрецької мови мусимо обійти увагою. Так, Гомер називає сади Алкіноя *orchatos*, *kepos*, тоді як письменник першого століття після Р.Хр., Діо Хризостом (*Or.*, 2, 40) називає їх *alse*.

¹⁹ “Дафніс і Хлоя”, II 3.3-5, IV 2.2-4. В *OC* 14-20 Софокл уточнює, що святилище Колона, куди входить *alsos* (98) і *nape* (156), частково відгороджені, знаходиться в межах *choros hieros*, вкритого лаврами, оливковими деревами та виноградниками.

²⁰ Тому я не погоджуюся з думкою Жакоба (Jacob, *Paysage*, 44, яку підтримав Людї Шазалон: Chazalon, Ludi. *L'arbre et le paysage dans la céramique attique archaïque à figures noire et à figures rouge // AION [Arch.]*. – 1996. – Vol. 1. – P. 104-5), що священний гай у Павсанія – це (перекладаю) «радше пейзажний фон, аніж ява божественної присутності, – радше рослинний декор довкола самої святині, аніж місце,

джерело насадженнями і побудовами точно так само як вода, введена в ландшафтний священний гай, додає йому естетичної приваби.²¹

Всі ці ознаки – дерева, тїнь, свіжа вода, культові елементи чи легенди – є спільними для *alsos*'а і грецького лугу-*leimon*,²² який становить надто обширну тему для розгляду в цій праці. Весняного цвітіння лугів у літературних описах повно, і (подібно до священних гаїв) вони водночас є реалією грецького ландшафту і топосом ландшафту уявного [the landscapes of the mind]. Часто пов'язані з розколинами та гротами, які ведуть у підземний світ, ці дві реалії, схоже, іноді зливаються або суміщаються.²³ 2-ий фрагмент Сапфо [2 Campbell] описує присвячений Афродіті *alsos* з чудовими яблунами, з вітгарем, з ладаном, що куриться на ньому, і храмом, що зветься *hagnos*, – все це затінене кущами троянд.²⁴ Між яблуневих дерев тече струмок і витікає на квітучий луг. У всьому відчувається присутність Афродіти, але реальний він, цей *alsos* Сапфо, чи ні? На архаїчному рівні розкопок Герайону [храму Гери] в Самосі знайшли шипи троянд: хай з цього ще не виникає, що святилища обсаджували трояндами, але можливість така – реальна.

Релігійний характер священного гаю також, схоже, відбитий у священних законах, які захищають його від спустошення: у договорах про оренду доволі детально обговорювалися заборони на випас у ньому худоби, усунення мертвої деревини, підрізування гілля, на систематичне оновлення насаджень і ретельний догляд (читай: оздоблення). Реальність цих запобіжних заходів виходить наяв, коли читаєш про порушників, покараних за зрізання лісу чи за блюзнірство. Картина загалом неясна, але це знов-таки через лексичну невизначеність. В епіграфічних текстах *alsos* ніколи не здається в оренду.²⁵ А от *temenos*, *hieron*, і найчастіше *kepos* – здаються.²⁶ Однак факт збирання плодів – ще не доказ, що йдеться не про *alsos*: гай можна було використовувати на користь храму, і нам відомі кілька явно економічних *alse* – це виноградник в *Odiccei* (VI 291-3) і яблука у 2-му фрагменті Сапфо. Найкраще залишити це питання відкритим.

Для чого служить *alsos*?

В *alse* діялися різні речі, але класифікувати їх непросто. Деякі гаї були відкриті для публіки – для навчання й атлетичних тренувань, для відпочинку і для релігійних дійств. У виняткових випадках вступ був заборонений (Колон в Аттіці). Різними були й божественні покровителі. Усі, чи майже усі боги могли похвалитися кожен своїм священним гаєм.²⁷ Є, щоправда, рідкісні випадки,

що святе саме в собі й по собі» (на цю ж тему див. також: Graf, Fritz. *Bois sacrés et oracles en Asie Mineur // Les bois sacrés*, 24-5). Кілька священних гаїв, так би мовити, «нікому не належать», але, можливо, просто тому, що з якихось причин ім'я божества у наших джерелах не згадувалося; див., наприклад: Paus., VII 22.1 Strabo, VII 7.6 (Нікополіс: великий гай [званий *temenos*], з гімнасієм і стадіоном для п'ятибор'я, гора відразу за ними присвячена Аполлонові; ігри завжди прямо пов'язуються з релігійною сферою).

²¹ Plato, *Leg.* 1.761bc. Рослинність й будівлі були настільки тісно пов'язані, що грека, який потрапив до Єрусалимського храму, вражала відсутність там рослин: Hecateus, *Fr. Gr. Hist.*, 264 F 21.

²² Список літератури див.: Motte, André. *Prairies et Jardins de la Grèce antique*. – Brussels, 1973.

²³ Plato, *Leg.* 1.625 bc; Soph., *OC*, 155-60 (злиття); Aesch., *Suppl.* 556-60, і *PMG*, 8 A 1. Hom., *Od.*, VI 291-94; Thgn., 2.1249-52 (суміщення); Marianus apud Ant. Pal. 9.668-9. Значні результати може дати тільки хронологізований каталог усіх випадків.

²⁴ Яблуко є цінним [prized] еротичним атрибутом Афродіти (Pirenne-Deforge. *Aphrodite*, 410-2).

²⁵ У надписах я тільки чотири рази зустрів слово *alsos* (зазвичай ідеться про *kepos*): Actium (після 217 до Р.Хр.; *LSCG Suppl.*, 45, 1.39); аттічне святилище (бл. 100 після Р.Хр.: Raubitschek, Anthony E. *A New Attic Club [Eranos] // The J.Paul Getty Museum Journal*. – 1981. – Vol. 9. – P. 95); Хиос (IV ст. до Р.Хр.; *LSCG* 116, 5-12); Самос (I ст.; *LSCG Suppl.*, 81, 1.7). Гарний приклад двозначності маємо у випадку “саду” Геракла на о.Тасос (Launey, Michel. *Le verger d'Héraclès à Thasos // BCH*. – 1937. – Vol. 61. – P. 280-309; Vatin, Claude. *Jardins et services de voirie // BCH*. – 1976. – Vol. 100. – P. 559-64).

²⁶ Osborne, Robin. *Classical Greek Gardens // Garden History: Issues, Approaches, Methods / Ed. John Dixon Hunt*. – Washington, D.C., 1992. – P. 379-81.

коли гай начебто й не присвячений якомусь конкретному божеству, але в більшості божество присутнє безпосередньо. Так, у Патрасі знаходимо *alsos* із храмом Аполлона й Афродіти, і зразу поруч – святилище Деметри. Іноді зустрічаємо імена якихось непевних богів чи даймонів (*theoi, daimones*), але й вони свідчать про релігійний характер місцини.²⁸ Один текст із “Палатинської антології” (6.267, можливо, III ст. до Р.Хр.) говорить, що певний гай, присвячений Артеміді, чудесно підійшов би Харитам Афродіти – під певним оглядом, суперниці Артеміди, – якби усі вони захотіли потанцювати між квітів. Типологія богів-покровителів, отже, – теж не надійна справа.

Чому греки так часто поклонялися своїм божествам у священних гаях? Дисертація Даріс Бердж [Darice Birge] є чи не єдиною працею, що намагається дати відповідь на це питання, але висновки її не дуже втішні.²⁹ Бердж тримається концепції богів плодородності [fertility gods] і вважає її ключем до *alsos*. Концепцією цією небагато поясниш. Насамперед, я не знаю такого бога, який не був би пов'язаний з плодороддям; тим більше, що Аполлонові, котрий має найменше таких пов'язань, належала чи не третина всіх грецьких священних гаїв. Аргументувати це тим, що спершу гаї належали божествам Природи, які пізніше відібрав їм Аполлон “Дорійський”, – несерйозна справа. Накінець, не можна спрощувати, зводячи кожну божественну персону до однієї-єдиної сутності, бо це суперечить самому принципу грецького пантеону.

Абсолютно правильними є твердження, що «священні гаї не грали активної ролі у культурі» і що (говорячи про Деметру і Кору) «з додаванням дерев до їхніх святилищ не мінялися ні обряди, що проводились там, ні характеристики богинь». Важливо, однак, з'ясувати, чи не вносили ці дерева *йще* чогось в обряди й місця їх проведення. У своєму дослідженні про луг-*leimon* Андре Мотт уже відстежив деякі опорні точки для вирішення цього питання. Та якщо класифікація *alse* за їхніми божественними покровителями не дає нам результатів, то погляд на обряди, що здійснювалися в *alse*, дещо дасть – звісно, до розгляду беруться тільки ті гаї, де задокументовано проведення значніших ритуалів.³⁰

Які ж ритуали, які міфи знаходимо найчастіше у зв'язку з *alse*, і якого типу божеств стосуються вони?³¹ Крім з'ясування самого поняття *alsos*, цей екскурс приведе нас до кращого розуміння, в контексті священних гаїв, процесу виникнення мантичних ритуалів, який ми далі представимо для розгляду.

Містерійні культу

Центральним міфом у грецьких культурах, відомих під назвою містерій, звичайно є насильницьке викрадення Володарем підземного світу богині, що пов'язана з природою і її доглядом, – насильство, в результаті якого взагалі зникає родючість (рослин, тварин і людей); з її поверненням до світла звичайно очікують (таємного) об'явлення про постання хліборобства, а з ним – надії на краще щоденне й посмертне життя для людства. Посвячення в ці тайни передбачало зустріч із символічною смертю шляхом уявного проникнення в підземний світ.³² Серед інших “містерійних” божеств, власників священних гаїв, почесне місце, разом з матір'ю Деметрою, займає Кора (“цнотлива дівчина”) – викрадена, щоб стати королевою підземного світу Персефоною. Ці свої ролі в містерійному обряді мати з дочкою відігрують саме у святилищах з *alsos*'ами. Справді, у деяких з цих *alse* було місце, що вважалося входом у підземний світ, зокрема в Елевсині, Герміоні, Лерні і Фігалії. У деяких гаях проводяться обряди тільки для жінок, – мабуть, тесмофорійські, про які відомо, що вони пов'язані

²⁷ Тільки Гестія не могла, але її культу в Греції майже що не було.

²⁸ Paus., VII 21.10-13. *Theoi*: Ael., NA 7.2; 11.20; Paus., X 38.8, etc.

²⁹ Див. вище, прим.1.

³⁰ Деякі ритуали описані так, що їх важко ув'язати з нашим питанням, — наприклад, ритуальний недопуск жінок до гаю Ареса в Геронтрах, Мессенія: Paus., III 22.6-7.

³¹ Звісно, грецькі поняття “обряд” та “міф” не збігаються з нашими, див.: Calame, Claude. *Mythe et histoire dans l'Antiquité grecque*. – Lausanne, 1996. – P. 9-55.

³² Burkert, Walter. *Ancient Mystery Cults*. – Cambridge, Mass., 1987.

з містеріями, – так, принаймні, було в Афінах, Мегалополісі і Пеллені Ахейській.³³

Аїдові, традиційному божественному мужеві Персефони, присвячено дуже мало культів, бо в більшості випадків перевагу віддають його братам Зевсу та Посейдону. Все ж він верховенствує над священним гаєм як містерійний бог, поруч з Корою й Деметрою, у Герміоні, на горі Мінте в Мессенії та в Елевсині під іменем Теоса (Бога). Він відає багатьма входами у підземний світ, та про деякі сказано, що вони відкривалися в священних гаях: у сіцилійській Енні, викравши Персефону, він утікає в печеру над поляною-*leimon*, що оточена гаєм-*alsos*. На амфорі кінця VI ст., авторства Лісіппіда, Геракл хапає Цербера біля дому Аїда і великого дерева, яке, мабуть, треба розуміти як дерево підземного гаю. Аїдові, ясно, належав священний гай на краю океану, куди навідався Одисей, аби з Тіресієвого віщування дізнатися про своє повернення додому.³⁴ Посейдон теж прикметний своєю належністю до містерійного культу в Колоні, на околиці Афін. Він разом з Афіною Гіппією та Евменідами є центром священного гаю і його містерійного комплексу з численними входами чи місцями зустрічі з підземним світом: схованої могили Едіпа, який щез саме в цьому місці, чи “кратера”, що відкривається у царство Аїда; він також – центральна постать міфів, що описують перемогу Тесея і поразку Пейрітона у їхній спробі пробратися у підземний світ. Як буде видно пізніше, багато інших культів в *alse* мають містерійні аспекти.

Ініційні ритуали

Владарка пущі і власниця багатьох священних гаїв, богиня Артеміда є емблематичною фігурою в обрядах та просторах переходу, в тому числі в багатьох ритуальних ініціаціях у дорослий стан молодят, чоловіків і жінок, які у міфі переходять через гвалт, перевтілення, наглу смерть, убивство і навіть принесення в жертву. Нема нічого дивного в тому, що її гаї та зв'язані з ними міфи мають такі особливості. Візьмімо хоча б для прикладу жертвоприношення Іфігенії. Молоду дівчину, яка збирається виходити заміж за героя Ахілла, заманує в пастку її батько, цар Агамем-

нон, який очолює похід греків на Трою. Коли Артеміда не дає кораблям вийти в море, він, присилуваний богинею, приносить дочку в жертву. На вівтарі Іфігенію чудом замінює сарна (олені часто виступають замість юнаків і юнок), і все це діється в авлідському священному гаю Артеміди. Іфігенію під іншими оглядами вшановують молоді дівчата в Аттіці – можливо, в Авліді теж. На жаль, про позаміські святилища Артеміди нам відомо небагато. Наприклад, аттічна святина в Бравроні – місці цих підліткових ініціацій, – має все необхідне, аби зватися *alsos*, але згадки про неї є тільки у схоліастів та в поетичних фрагментах, та й то без цього слова. Завдяки тому, що вона є богинею ініціацій та переходів, а також завдяки її пов'язаності з Семелою, Артеміда у деяких гаях бере участь у містеріях інших богів. Її брат Аполлон теж задіяний у цій сфері – у святинях поза громадськими теренами, – та, на жаль, описи цих аполлонівських ритуалів у священних гаях трапляються рідко.³⁵

Ініційні ритуали можуть пов'язуватися зі спортивними іграми, до яких часто причетний Аполлон (але також Зевс і Посейдон), часом – із викликанням дощів. Останнє аж ніяк не обмежує богів до хліборобської сфери родючості:³⁶ по суті, вони покровительствують оновленню всієї Природи, включно з людськими нащадками. Досить навести приклади святинь Зевса в Немеї, на горі Лікей, в Олімпії та Посейдона в Істмії: всі культу пов'язувалися з міфічною

³³ Каллімах (Callimachus, *Hymn.* 6.25-60) пояснює, що Деметра любить Фессалійський гай у Дотіоні не менше, ніж у сіцилійській Енні, – деталь, яка може стосуватися містерійних культів (Henrichs, Albert. *Thou Shalt not Kill a Tree // BASP.* – 1979. – Vol. 16. – P. 85-108; Robertson, Noel. *The Ritual Background of the Erysinchthon Story // AJPh.* – 1984. – Vol. 105. – P. 381-408).

³⁴ Diod. Sic., V 3.3; Hom., *Od.* X 505-15 (Heraclides, *Homeric Questions*, 74.6-7); Павсаній (Paus. I 30.6) описує дельфійські зображення з класичного періоду.

³⁵ Наприклад, Ant. Lib., 32.

³⁶ У священних гаях-*alse* Зевс рідше виступає в містеріях, ніж Посейдон, зате в його гаях знайдемо багато більше, ніж прості символи родючості.

постаттю дитини або підлітка, який помирав *aoros* (завчасу), якого іноді приносили в жертву, з'їдали, а далі вшановували нічним святкуванням, яке повторювалося щотири роки. Діти ці – Офельт у Немеї, Пелоп в Олімпії, Мелікерт в Істрії, Никтім або Арктос на горі Лікей – чудом відроджувалися або виживали. Їх культ був близький до містерій і навіть вважався таким – принаймні, у посткласичній античності.

Віщування

Аполлон мало асоціюється з релігією містерій; не має він і стійкої пов'язаності з рослинністю чи з ростом рослин.³⁷ Але він – зразковий бог віщувань та об'явлення людям волі Зевса, – головна тема *Гомерівського гимну до Аполлона*. Усі місцини, серед яких він підбирав собі головний осідок для об'явлення, були лісисті або порослі травою: Іolk на мисі Кеней (що в історичних часах стане священним гаєм Зевса), Лелантська рівнина (218-22), Онхест (229-38), Тельфуса (244-74) і накінець Дельфи.³⁸ Наскільки нам відомо, не всі аполлонівські *alse* є місцями віщувань, але більшість його віщувальних ритуалів здійснюються в *alse*. Найращі приклади – Дельфи і Дідима. Як бог оракулів, що віщують у стані одержимості (*enthusiasmus*), він є близький до інших мантичних божеств, насамперед німф, які звичайно живуть у священних деревах чи біля них, і поблизу джерел.³⁹

Багато віщувальних лічниць [medical oracles], з онейромантичною дією, теж містилися в зелених околицях. Як, наприклад, лічниці Асклепія – одного з важливіших грецьких богів-зцілювачів, сина Аполлона. Основне своє святилище він мав в *alsos*'і неподалік Епідавра, і було воно там – за містом і серед зелені – від самого свого заснування. Сотні інших, часто погано описаних, були або в містах, або на природі, з них певна частина – в священних гаях. Деякі епідаврійські “чудеса” явно відбувалися в *alsos*'і. Більшість священних гаїв, присвячені божестваам оракулів, знаходилися, як і їхні святилища, поза містом.⁴⁰

У Зевса також були три великі оракульні святині – Олімпія, Додона і Сіва (Siwah в Єгипті), усі – в священних гаях, і навіть його

брат Посейдон, хоча й не мантичний бог, має оракульний храм у священному гаю в Теносі, – де, можливо, прочани вкладалися до сну, щоб одержати вказівки щодо лікування хворіб. Накінець, його *aglaon alsos* в Онхесті використовувався для якогось доволі значного оракульного ритуалу, невідомого значення.⁴¹

Попередні підсумки

Наразі ми провели межі між містерійними культурами, оракулами та ініціаціями, хоча в дійсності ці межі не такі вже й чіткі. Деякі ініціативні церемонії називаються “містеріями”, а оракули були прив'язані до містерійних культів принаймні від класичного періоду, хоча це пов'язання виразніше видно у пізньо-елліністичний та римський періоди: найпромовистішим прикладом послужить оракульний храм Трофонія. У славному святилищі оракулів Аполлона в Дідимі навіть жриці Артеміді справляли якісь містерії, а між храмами Артеміді й Аполлона існував знаменитий *alsos*. Завдяки своїм ятромантичним властивостям та міфологічним пов'язанням з підземним світом, Асклепій скоро став постаттю містичного культу, і нічні видіння, ним наслані, розцінюються на тому самому рівні, що й “понадзвичайні пережиття” великих

³⁷ Можливо, Аполлон задіяний у містеріях Ойхалії (Paus., IV 33.4-5); див. також його гай в Онгкейосі (Antimachus, fr. 3 Wyss). Дерева: Birge, *Sacred Groves*, 23-6; природа Аполлона, 9-10. Його пов'язання з лавром вказувало радше на віщувальну силу дерева, ніж на її суть.

³⁸ Див. також рядки 74-6 (Делос); 143-5, 384-5.

³⁹ *Alse* Аполлона, до яких причетні німфи: Александрія в Троаді (і Гермес: Paus., X 13.1-2); Киртон: Paus., IX 24.4; Дафна (німфа лавра, див. вище); Оета (Ant. Lib., 32). У мантичних святилищах з *alsos*'ами: Кос (Herzog, *Gesetze*, 12ac; Dio Cass., LI 8.3; Val. Max., I 1.19); Епідавр: Paus., II 27.5-7; Левадія (Paus., IX 39.4-5).

⁴⁰ Як, наприклад, Аполлонівсі гаї-*alse*: Александрія в Троаді, Кларос, Кос, Курій, Делій, Дельфи, Дідима, Епідавр, Гриней, Іда (Троада), Ісмар, Лікей, Нікополь, Ехалія, Фани, Фари, Фарсал, Птеон, Суній, Сура, Сира, Титроній.

⁴¹ *Гимн. Ном. Ар.* 229-38. Також *Ном., II* II 505-6; *Гимн. Ном. Merc.* 185-7; Paus., IX 26.5; Strabo, IX 2.23., etc.

Елевсінських містерій. Тому не дивно, що і його прив'язують до певних містерійних культів – наприклад, Деметри і Кори у Мегалополісі.⁴² [...]

Разючі пов'язання можна знайти у міфах про Геракла. Хоча у віданні цього героя священних гаїв не було багато, сам він перейшов через не один з них, – переважно в силу обставин, які змушували його проникнути в Аїд чи зустрітися з чудовиськами. Втаємничений у священному гаю в Елевсині, він виводить Цербера з Аїду в різних місцях, про які говорить традиція, серед них – Герміона і гай Хтонії-Кори, або ж *alsos* Посейдона на Тенарському мисі. В цих *alse* він поборював і лернійську гідру, і дельфійського пітона, і немейського лева, а всі вони згодом стануть розкішними святилищами. Він приносив золоті яблука з *alsos-kepos* Гесперид, і з дерев олімпійського *alsos* у саду міфічних гіпербореїв. Він побував у *alsos* і Океану, пізнав волю Зевса в Додоні, а в одному випадку навіть стрічає свій скін в *alsos* і Зевса на мисі Кенайон.⁴³

Що таке *alsos*? Спроба визначення

Навіть поверховий перегляд ритуалів, що здійснюються в *alse* чи у святилищах, при яких є *alse*, дуже багато що прояснює. Оракули – це місця, де стикаються людський і божественний світи і де можливе спілкування, неможливе (чи ускладнене) деінде. Завдяки симпатичному чуттю (*sympatheia*) містерії ще більше підсилюють контакт між світами, які – теоретично – виключають один одного, подібно як опозиції *життя/смерть/відродження*, *незайманість/шлюб*, *безпліддя/родючість*, *посейбіччя/потоїбіччя* [the here and now/the afterlife], *невідання/одкровення*. Контакт з мертвими, що має місце при всіх входженнях у підземний світ, є складовою частиною не тільки в містерійних культах, але і в ініціаціях, що під певним оглядом прирівнюються до містерій (як тут, так і там, тимчасова смерть і відродження входять до космічного циклу життєтворчості [fertility]). В іатро-мантичних оракулах (наприклад, при лікуванні сновидінням) усі ці аспекти сходяться до купи: під час сну, насланого Гіпносом – рідним братом Смерті, як каже Гесіод, – відбувається контакт між хтонічним світом богів і людиною, що спить.

Отож, *alsos* можна описати як *природний вияв посередництва між двома світами*, – чим так само, звісно, можуть служити і не порослі деревами священні місця. Цю посередницьку роль видно з численних ритуалів та жертвоприношень, що проводяться тут, або поєднати людей з богами. Про контакт зі смертю в *alse* насамперед свідчить повсюдна присутність надгробків як знак доброї і недоброї сили богів. Тому зовсім не дивно, що мавзолей Августа в Римі оточений лісом, – це цілком узгоджується з еллінською ментальністю: досить одного кроку, і з шумного та сморідного міста ти виходиш у зелень і проходиш там біля порослого кипарисами кургану [tumulus] – могили Правителя, чий апофеоз зробив його рівним Діоскурам чи Гераклові.⁴⁴ Залишається провести розрізнення між героями і покійними, але для цього потрібне обширніше дослідження.⁴⁵

Усе життя, для греків, залежить від життєдайної аури, якою променують боги у їхніх багатьох іпостасях. Там, де присутні боги, природа буває, мовби чудом з'являються квіти і трави; тобто, ієрофанія й буяння Природи – нерозлучні.⁴⁶ Розкішність гаю – знак життєтворчих сил богів: це вказівка на добрий врожай (функція Деметри), на високу народжуваність і вступ у зрілість (сфера Артеміди й Аполлона), поетичне натхнення (сфера Аполлона й Муз), оракульське натхнення від Аполлона, любовне натхнення від Афродіти й Ерота, винахідництво (в опіці Афіни) і так далі. *Alsos* Геліконських Муз (на жаль, в описі тільки Павсанія) – досконалий тому приклад.⁴⁷

⁴² Paus., VIII 31.1.

⁴³ Soph., *Trach.*, 734, 812

⁴⁴ Strabo, V 3.8.

⁴⁵ Birge, *Sacred Groves*, p.102-3; Hughes, Dennis. *Hero Cult, Heroic Honors, Heroic Dead // Ancient Greek Hero Cult* / Ed. Robin Hägg. – Stockholm, 1999. – P. 167-75.

⁴⁶ Чимало прикладів дає Motte, *Prairies*, p.208-12.

⁴⁷ Paus., IX 29.2-8; IX 31.3. Calame, Claude. *Montagne des Muses et Mouséia // La Montagne des Muses* / Ed. Andre Hurst, Albert Schachter. – Geneva, 1996. – P. 43-56. Музи в Колоні: Soph., *OC*, 691-3.

Якщо при багатьох священних гаях знаходимо школи й палестри, то саме тому, що у вихованні, як фізичному так і інтелектуальному, греки добачали вияв того ж божественного натхнення. Багато чого можна сказати про пов'язаність між священним гаєм, гімнасієм і надмогильним пам'ятником їх благодійного засновника – найчастіше після 300 року до Р.Хр. і впродовж усього римського періоду. Зрозуміло, що таке поховання кращих членів полісу мало стимулювати інших брати їх собі за зразок; крім того, греки вірили, що останки благодійників, поховані в садах, справді матимуть добрий педагогічний і дисциплінуючий вплив на юнаків, які там училися.⁴⁸ [...]

У полі чи в місті *alsos* відразу видно з групування його дерев. Коли священний гай уряджено з культивованих – чи почасти культивованих – дерев, то таке суміщення вказує на злиття природи і культури, хоча буває, що важливість цього й перебільшують.⁴⁹ *Alsos*'ом називають як штучні, так і дикі гаї; найбільше, що можемо сказати – що ті священні гаї, в яких дикість й культура поєднуються, найкраще виявляють посередницьку природу *alsos*'а, однак таке поєднання в жодному разі не є обов'язковим. Свідчень про це мало, позаяк літературні тексти говорять переважно про неплодоносні дерева. [...]

В деяких випадках релігійний елемент, здається, грає в *alsos*'і менш важливу роль, ніж його призначення як місце зустрічей і відпочинку. Фактично, релігійні святкування нерідко й завершувалися в священному гаю. [...]

Уявлення про *alsos* як місце стику світів буде неповним без його часового наслідку – повернення Золотого віку, як це недавно доводив автор у випадку аполлонівських священних гаїв у Малій Азії (Гринея, Дідима, Кларос, Александрія і Сура).⁵⁰ В гаю Гринеї, наприклад, вільновідпущені раби жертвували свої рабські кандали, чим повертали золотий вік Кроноса, який правив світом, коли раби на час здобули свободу. Подібно в Кларосі не бувало отруйних змій, завдяки осикам священного гаю. Містичне походження дерев так само веде нас до Кроноса, через кастрацію Урана.⁵¹

Якщо не наголошувати на проблематичних випадках, то висновок цей, мабуть, можна поширити на більшість грецьких священних гаїв – місця виняткової чистоти, що їх годі звести до дихотомії природи й культури, оскільки все, що було в них некультивованого, було часткою Золотого віку і його щедрот.⁵² Релігійні святкування самі є відлунням Золотого віку, коли боги й люди жили єдиною спільнотою. Подібно й божества вдостоювали людей своєю присутністю там, де люди хотіли б провести ціле життя – у світі чистих джерел і пахощів, з якого після Прометея вигнала їх нужда, щоб працювали у полі, ловили рибу, взагалі робили щось і страждали. Накінець, чим є “рай”, обіцяний праведним в одному фрагменті Піндара, як не досконалим *alsos*'ом: сонячне світло, луки, троянди, тінь, ладан, золоті фрукти, приємності гімнастики та верхової їзди, музики, ігор, пахощів, – і все те ген поза містом, і сповнює всіх “квітучим” щастям.⁵³ [...]

Загалом, від епічних часів почавши, хто жив у священному гаю, перебував під божественним захистом. Так, жрець Марон, що живе в гаю Аполлона, одержує вияви шани від Одиссея, а той навзаєм одержує від жерця вино, що потім допомогло йому втекти від смерті у Кіклоповій пастці. У краю фраків Одиссей у безпеці, коли чекає повернення Навсікаї в гаю богині Афіні.⁵⁴ Справжню чи уявну, священні гаї часто грають роль притулку в літературі. [...]

Ще одна риса Золотого віку проглядає у житті звірів у священному гаю. Звірі часто живуть там в своє задоволення, не борючись за життя. Олені ховаються там від мисливців – як наприклад, у Куріоні

⁴⁸ Афінські центри: Академія, Ліцей, Кіносарги (Birge, *Sacred Groves*, nos.127-8; 208-13). Подібно, бл. 200 р. до Р.Хр. у Дрері переможці на іграх в кожній агелі повинні були посадити оливкові дерева (IC, I.X.1.D, II.153-64), – можливо, в палестрі чи в гімнасії.

⁴⁹ Philo, *Legum allegoriarium* I 49.5

⁵⁰ Graf, *Bois sacrés*, p.23-9.

⁵¹ Hes., *Theog.* 184-7.

⁵² Graf, *Bois sacrés*, p.28-9.

⁵³ Pindar, fr.129 Voigt (*alsos* не згаданий, але текст зберігся уривками). Пор. фрагмент 2 Сапфо.

⁵⁴ Hom., *Od.* VI 291-4; IX 197-201.

на Кіпрі, в Аполлоновім гаю. За Страбоном, подібні дивовижі мали місце в двох священних гаях на узбережжі Адриатики, присвячених Гері та Етолійській Артеміді, де між звірів панував мир, як у раю, де вовки і ягнята жили одним стадом; дикі тварини навіть робили послуги людям за їхнє добро для них.⁵⁵ Деінде, зокрема в лічницях, на змії дивилися як на могутню силу, але завжди вони діяли як посередники і завжди на добро.⁵⁶ [...] Подібні уявлення все ще присутні в кінці Античності: на зламі V і VI ст. Маріан все ще хвалить *alsos* Ероса за те, що сам по собі пропонує кожному радощі небесного життя.⁵⁷ [...]

Однак у цьому Золотому віці щедра дарами земля все ж ховає деякі небезпеки, прикметні для певних священних гаїв: так, на схилах Етни пси, здатні розпізнати людський характер, загрожують злим людям.⁵⁸ Чудові сади, що їх охороняють злі потвори, теж треба розуміти в такому світлі: Геракл убив немейського лева у Немейському священному гаю; так само всім відома гідра виросла в Лернейському священному гаю. Чернофігурна амфора Евфронієвої роботи послужить доброю ілюстрацією: Геракл цілиться стрілою у Гідру, яка сидить на прекрасній і досконало намальованій яблуні. [...] Тож, якщо *alsos* є місцем контакту між двома світами, то він має у собі і позитивні, й негативні аспекти священного як Золотого віку.

Alsos і сила віщування

Пов'язаність священного гаю з віщуванням – природна. Платон використовує цей зв'язок у діалозі “Федр”, де, серед іншого, трактує силу Еросу;⁵⁹ Сократ представляє себе тут як одержимого німфами (230b, 238cd). Так само законодавці “Законів” (1, 625b), прямуючи до гроту Зевса на Іді, починають бесіду тільки тоді, коли опиняються в тіні лісу і поруч квітнучого гаю; Зевс, звісно, є гарантом космічної стабільності і справедливості в людських ділах.

Певний час вважалося, що священним гаєм і деревам у Греції і навіть у германо-кельтському світі поклонялися як таким, але нині цю гіпотезу відкинуто. Усе ж дерева є посередниками в передаванні волі богів, оскільки служать житлом для німф – мантичних божеств. Звісно, одна річ – мова поетів, інша – місце, яке займа-

ють ліси у нашому щоденному житті. Видається, однак, що певні дерева чи групи дерев – зокрема ті, що оточували святиню, – променіли священною аурую. Під час зустрічі з гимнософістами в Ефіопії Аполлоній Тіанський розмовляв з в'язом [elm], що мала жіночий голос, у священному гайку, в який сходилися на наради місцеві старійшини і який вони називали *phrontisterion* – назва Сократової школи в Арістофанових “Хмарах”, що теж була місцем містичних одкровенень [mystery-cult revelation].⁶⁰ [...] Історії ці, без сумніву, продовжують давню традицію, найкращим зразком у якій був оракул Зевса в Додоні: «Це диво дивнене – дуби велемовні».⁶¹ [...] Багато інших текстів наводять цю реалію: так, в священному гаю Діоскурів в Аргосі певні дерева, що їх Піндар називає «пісню мудрості».⁶² Сафо (фр.2) відчуває на собі присипляючий вплив яблуневих гілок в *alsos*'і Афродіти, а пізніші сади будуть популярно названі «нивами для філософів і розвагою для душі»: Тімон (IV або III ст. до Р.Хр.) насміхався з Платонових наuczань, «музичних, як цикади» під священними деревами Академії.⁶³ Навіть коли Арістофан у комедії “Хмари” (1002-8) – у якій тільки й мови, що про містерійне здобуття знань, – говорить про юнака, що хотів би піти

⁵⁵ Strabo, V 1.9.

⁶ Epidaurus: L.LiDonnici, A 1, ll.1-3; A 17, ll.112-9; B 3, ll.69-82; B 17, ll.102-10; B 19, ll.117-9; Laconian Epidarus (Paus., III 23.6-7), etc.

⁵⁷ Ant. Pal. IX 668-9.

⁵⁸ Ael., NA 11.3 (*alsos* не згаданий).

⁵⁹ *Alsos* не згаданий, але об'єктивний контекст сам по собі не надто детальний. Зате Платон згадує луг-*leimon*, тінисте містичне місце, звідки Північний вітер, Борей, викрав німфу Оріфію.

⁶⁰ Philostr. VA, 6.6-10.

⁶¹ Hom., Od. XIV 327-30, XIX 296-9; Aesch., Prom. 829-932; Soph., Trach. 1166-8 (*polyglossos*). В кормі корабля аргонавтів був кусок дуба з Додони, з даром мови (Apollodoros, I 9.16).

⁶² Pind., Pae. 18.1-3 (*hieros temenos*, не *alsos*)

⁶³ Heraclides, *Descriptio graeciae* 1.1. Timon apud Diog. Laert., 3.7. Можливо, Тімонів образ набере смислу в світлі тогочасної теорії, що цикади рідко вчашають в такі прохолодні місця, як священні гаї: Aristotle, *Hist. An.* 1.556a. Про філософів і “сади” див.: Motte, *Prairies*, p.325-429.

в Академію на науку, він не дарма згадує про «платанове дерево, що шепочеться з в'язом».

Коли у своїй сьомій ідилії (131-57) Феокрит описує *alsos* з шелестінням листу, з шепотінням струмка німф у гроті, та всі значущі звуки природного світу, його вірші продовжують традицію природного мантичного натхнення. Пізніші грецькі романи будувалися так, що розповідь велася у лісі з релігійними елементами, де чутний був кожен звук. Водночас неоплатоніки малювали Піфагора як такого, що передає своє вчення у тихих місцях – святинях (*hiera*) і священних гаях (*alse*).⁶⁴ [...]

Наведемо ще свідчення про зустрічі публічного характеру у священних гаях. Не ігноруючи того, яким благом для тривалих зібрань був затінок гаю, не можемо також недооцінити значення натхнення як для зібраних слухачів, так і для промовців. У Теносі, в священному гаї Посейдона, а чи у 411р., в афінському гаї в Колоні, відбувалися надзвичайні засідання. Філіпп II, Александр, згодом Фламій проводили важливі засідання під час істмійських ігор. У типово еллінському місті, Александрії, в гігантських гімнасіях розташовувалися суди, священні гайки – приклади натхнення в освітньому і правничому оточенні. Мало того, судді підземного царства теж пов'язуються з рослинністю і священними гаями Єлисейських полів. Серед них Радамант вважається власником *aule anthemoe-ssa* – квітнучого суду.⁶⁵ І накінець, Герон Сіракузький проводив свої авдієнції в чудесному *kepos*'і, що звався "Міфом" (Mythos): і тут ми знову повертаємося до лексичних труднощів.

---

⁶⁴ Achilles Tatius, I 2.3. Longus, *Daphnis et Chloe*, proemion 1: картина зображенням історії кохання, серед квітнучого священного гаю на Lesbosі.

⁶⁵ Dion., 19.189-92.